

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ
ভাষা আরু সাহিত্য

MAHA UDDHA VEDĀSAMĀHĀRA
MAHARĀJĀSĪMAHĀRĀMAHĀRA
ĀRĀMAHĀRĀMAHĀRA LĀRA
ĀRĀMAHĀRA LĀRA
HARĀMAHĀRA

ড° নগেন ঠাকুর

কে. এম. পাবলিশিং

প্রাকৃত
সাহিত্য
চয়ন

ড° নগেন ঠাকুর

প্রাকৃত-পাঠ
(পালি-প্রাকৃত-আরু-অপভ্রংশ)

ড° ত্রিমাকান্ত বরুণা

সংস্কৃত
পালি-প্রাকৃত
তীর্থভাষ্য-অভিধান

বীণাবতী শঙ্করীয়া বনা

(১) ধ্বনিগত :

(ক) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বা বৈদিক-সংস্কৃতৰ চৈধ্যটা স্বৰধ্বনিৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, এ আৰু ও এই আঠোটা স্বৰধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ থাকিল; ঋ, ৱ, ঌ, - ৰ ব্যৱহাৰ একেবাৰে লুপ্ত হ'ল; ঋ-কাৰ অ, ই, উ, এ অথবা ৰ, ষি, ৰু, আদি ৰ-কাৰ যুক্ত স্বৰলৈ পৰিৱৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল; (উদাহৰণ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত দিয়া হৈছে।)

(খ) ঐ আৰু ঔ - ৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতত নাইকিয়া হ'ল।

ঐ-কাৰ অধিকাংশ ক্ষেত্ৰত 'এ' হিচাপে পৰিৱৰ্তন হ'ল;

কেতিয়াবা ই বা ঈ অথবা 'অই' যুক্তস্বৰ হিচাপে পৰিৱৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল।

ঔ- কাৰ 'ও' -ত পৰিৱৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল; কেতিয়াবা 'উ' বা 'অউ' হিচাপে পৰিৱৰ্তন হ'ল; (উদাহৰণ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত)

(গ) বৈদিক -সংস্কৃতৰ 'অয়' আৰু 'অৱ' এই দ্ব্যক্ষৰ স্বৰধ্বনি যথাক্ৰমে 'এ' আৰু 'ও' ত পৰিৱৰ্তন হ'ল, (উদাহৰণ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত)

(ঘ) শ, ষ, স — এই উষ্মধ্বনি কেইটাৰ ভিতৰত 'ষ'-ৰ ব্যৱহাৰ একেবাৰে নাইকিয়া হ'ল; একমাত্ৰ মাগধীত 'শ'-ৰ ব্যৱহাৰ থাকিল, আন প্ৰাকৃতত কেৱল 'স'-ৰ ব্যৱহাৰ হ'ল।

(ঙ) অৰ্ধ-মাগধীত অনিয়মিত ভাবে আৰু পৈশাচীত নিয়মিত ভাবে 'ন'-ৰ ব্যৱহাৰ হ'লেও আনকেইটা প্ৰাকৃতত কেৱল মুৰ্ধন্য 'ণ'-ৰ ব্যৱহাৰ হ'ল।

(চ) মাগধীৰ বাহিৰে অন্য প্ৰাকৃতত 'ষ'-ৰ ঠাইত 'জ'-ৰ ব্যৱহাৰ হ'ল।

(ছ) অনুস্বাৰৰ বাহিৰে সমস্ত পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ হ'ল।

(জ) সংযুক্ত ব্যঞ্জন আৰু পদান্ত অনুস্বাৰৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হ'ল।

(ঝ) পদান্ত 'অ'-কাৰৰ পাছৰ বিসৰ্গ 'ও' -কাৰ অথবা 'এ'-কাৰ হ'ল; অন্য স্বৰৰ পাছত বিসৰ্গ লুপ্ত হ'ল।

(ঞ) প্ৰাকৃতত ৰেফৰ (') প্ৰয়োগ নাই। কোনা বৰ্ণত ৰেফ থাকিলে সেই ৰেফ লুপ্ত হয় আৰু বৰ্ণটো দ্বিত্ব হয়।

(ট) দন্ত্যবৰ্ণৰ মুৰ্ধনীভৱন আৰু তালব্যীভৱনৰ প্ৰৱণতাই দেখা দিলে।

(ঠ) বৈদিক-সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ধ্বনিবোৰ প্ৰাকৃতত অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে সৰল হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল; সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ সৰল হৈ প্ৰয়োগ হোৱাৰ যি বৈশিষ্ট্যই দেখা দিলে সিয়ে বৈদিক-সংস্কৃতৰ পৰা প্ৰাকৃত ভাষাক প্ৰধানকৈ পৃথক কৰি তুলিলে। শব্দৰ আদিৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ একক হৈ দেখা দিলে; শব্দৰ মাজৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ সমীভৱন আৰু স্বৰভক্তিৰ দ্বাৰা সৰল হৈ প্ৰয়োগ হ'ল।

(ড) শব্দৰ আদিৰ বা মাজৰ 'ক্ষ' ধ্বনি 'ছ', 'চ্ছ' বা 'ক্খ' লৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল।

(২) ৰূপগত :

বৈদিক-সংস্কৃতৰ শব্দৰূপ, ধাতুৰূপৰ জটিলতা আৰু বৈচিত্ৰ্য প্ৰাকৃতত নাইকিয়া হৈ পৰিল। ৰূপতত্ত্বগত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কেতবোৰ হ'ল :

(ক) প্ৰাকৃতত পদান্ত ব্যঞ্জন লোপৰ ফলত অধিকাংশ শব্দই স্বৰান্ত হ'ল আৰু পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ পোৱাৰ ফলত পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৰলিঙ্গৰ প্ৰভেদ লুপ্ত হ'ল।

(খ) পুংলিঙ্গৰ অন্তৰ্গত শব্দবিলাকক আকৃতি নিৰ্বিশেষে অ- কাৰান্ত শব্দৰূপৰ দৰে ৰূপ কৰাৰ এক বিশেষ প্ৰৱণতাই দেখা দিলে।

(গ) দ্বিবচন সম্পূৰ্ণ লোপ পালে আৰু তাই ঠাই ললে বহুবচনে।

(ঘ) বিভিন্ন বিভক্তিৰ চিনবিলাক একাকাৰ হ'ল। চতুৰ্থী আৰু পঞ্চমীৰ একবচন প্ৰায় লুপ্ত হ'ল; দ্বিতীয়া আৰু ষষ্ঠী বিভক্তিৰ দ্বাৰা চতুৰ্থীৰ, তৃতীয়া আৰু সপ্তমীৰ দ্বাৰা পঞ্চমীৰ অৰ্থ বুজোৱা হ'ল।

(ঙ) সকলো ধাতুৰ ৰূপ 'ভাদিগণীয়' ধাতুৰ দৰে ৰূপ কৰাৰ লক্ষণে আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে; ক্ৰিয়াক্ৰপত দ্বিবচনৰ লুপ্ত হ'ল। আত্মনেপদ আৰু পৰৈস্মপদৰ মাজত পৰৈস্মপদ ৰক্ষিত হ'ল; আত্মনেপদ প্ৰায় উঠি গ'ল। এক মূলৰ পৰা একাধিক নতুন ধাতুৰ উৎপত্তি হ'ল; যেনে— √ বাদ্ > বাজ, বাঅ।

(৩) শব্দগত :

শব্দৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰাকৃতত অনেক অভিনৱত্বই দেখা দিলে। বৈদিক-সংস্কৃতৰ অশ্ব, শ্বগ, বৃষ, ৰোহিত, সহস, উদক আদি শব্দ যথাক্ৰমে ঘোটক, কুদ্ধৰ, বন্ত, বল, জল হ'ল। তদুপৰি √ অদ, √ যজ্, √ ৰিজ্, √ হন্ আদি বিভিন্ন ধাতু যথাক্ৰমে √ খাদ, √ পূজয়, √ কম্প, √ মাৰয় আদি হিচাপে ৰূপ ল'লেহি। সংস্কৃতৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নথকা অনেক শব্দ প্ৰাকৃতত পোৱা যায়,— যিবোৰক প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিকে 'দেশী' শব্দ বুলি উল্লেখ কৰিছে। এনে কিছুমান শব্দ হ'ল : জ্বৰসু, হলহল, ছেআহিং, উঅহ, ছইল্ল, হলবোলো, হক্কাৰিঅ, টিল্ল, চঙ্গ, বিটালিণী, টেংটা, টপ্পৰ, সিহণ, লংগিম, খড়ক্কাআ, চল্লি, মহল্ল, মৰটো ইত্যাদি। এনে শব্দবোৰ বিভিন্ন আৰ্যেতৰ ভাষাৰ পৰা গৃহীত বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

এনেদৰে বৈদিক-সংস্কৃতৰ অনেক ধ্বনিতাত্ত্বিক, ৰূপতাত্ত্বিক পৰিৱৰ্তন ঘটি, লগতো শব্দৰ ক্ষেত্ৰতো অভিনৱত্বৰ সূচনা হৈ প্ৰাকৃত ভাষাবোৰৰ সূচনা হয়। এইবোৰ এফালে যিদৰে প্ৰাকৃত ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য, আনফালে এইবোৰ বৈদিক-সংস্কৃতৰ পৰা প্ৰাকৃতক পৃথক কৰি তোলাৰো নিদৰ্শন। এই পৰিৱৰ্তনসমূহ হঠাতে বা একেসময়তে হোৱা নাছিল; জনসাধাৰণৰ বাক্ভংগীত দীৰ্ঘকাল জুৰি বিক্ষিপ্ত ভাৱে ধীৰে ধীৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰি উঠিছিল। আদি-প্ৰাকৃতৰ কালছোৱাত অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ ভিতৰত ধ্বনি বা ৰূপৰ যি পৰিৱৰ্তনসমূহে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল সেইবোৰেই পৰৱৰ্তী কালছোৱাত অৰ্থাৎ মধ্য-প্ৰাকৃতৰ যুগত অধিক স্পষ্ট হৈ পৰিছিল।